Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos

Nilo Coras - Zenaida Bendezú

Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos

Título: Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos

Autores:

Nilo Coras Canales

Zenaida Bendezu Taipe

Editor:

Nilo Coras Canales

Comunidad de Patibamba anexo Incaraqay – Patibamba - La Mar - Ayacucho

1a. edición – enero 2025

Depósito Legal N° 2025-05299

ÍNDICE

PRESENTACIÓN 8
RIQSICHIKUYNIN 10
QALLATAPA YUTU MAWLARQUSQANMANTA 12
MICHA RUNAPA SARANTA UKUCHA TUKURQUSQANMANTA 15
WAKCHA RUNAWAN APU TAYTAMANTA 18
UYWAKUNAPA YACHAY WASINMANTA 21
UKUCHAMANTAWAN MISIMANTA 24
HAMPIQ RUNA 27
PACHAMAMAPA PIÑAKUYNINMANTA 30
IMAYNA TUKU RIKURISQANMANTA 33
ILLA UYWANMANTA 36
TUKUWAN PIQPI 39
YUYAQ PUMAMANTAWAN 42
UCHITI CHITACHAMANTA 45
ASNUMANTAWAN ATUQMANTA 48
ALLQU MANA ALLINWAN 51
PUMAWAN TURUMANTA 53
CHURISAPA RUNA 56
WARMACHAMANTAWAN CHULIMANTA 59
SAQRAMANTAWAN QAMPIQ WARMIMANTA 62
MINKAPI LAYQAKUYMANTA 64
GLOSARIO DE TÉRMINOS 66

PRESENTACIÓN

Bienvenidos a este viaje a través de nuestros cuentos, donde los saberes ancestrales y los valores andinos cobran vida. Exploraremos juntos la importancia de los cerros sagrados y cómo estos relatos transmiten enseñanzas valiosas para nuestras familias.

Los cerros son mucho más que simples montañas. En nuestra cosmovisión andina, son apus, seres espirituales que nos cuidan y nos guían. En nuestros cuentos, los cerros son escenarios sagrados donde ocurren eventos mágicos y se transmiten enseñanzas ancestrales.

Nuestros cuentos no solo hablan de cerros y espíritus, sino también de los valores que nos unen como familia y como comunidad. A través de las historias, nuestros ancestros nos enseñaron la importancia de respetar a los mayores, de colaborar con los demás y de cuidar nuestro entorno.

Es fundamental que sigamos contando estos cuentos a las nuevas generaciones. De esta manera, mantenemos vivas nuestras tradiciones y transmitimos a nuestros hijos los valores que nos hacen únicos. Al conocer nuestras raíces, los niños y jóvenes se sienten más seguros de sí mismos y valoran la diversidad cultural.

Los cuentos son un tesoro que debemos cuidar y compartir. A través de ellos, podemos conectar con nuestros ancestros, fortalecer nuestros lazos familiares y construir un futuro más justo y sostenible. ¡Sigamos tejiendo historias que nos inspiren y nos unan!

Únanse a nosotros en este viaje de descubrimiento y maravilla mientras exploramos las profundidades de los Andes a través de las palabras y las historias que han resistido la prueba del tiempo. ¡Bienvenidos a **"** Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos **"**!

Los autores

RIQSICHIKUYNIN

Kay willakuynintakama llapallan ñawichaqpaq allín illay kachun, kaypin ñawpaq kawsayninchikunata kawsarichusun, kuskan apunchikunata riqsisun, chaynallataq imayna atiyniyuq kasqanta ima.

Kay apunchikunaqa manam qawasqanchik allpa hinallachu, aswanqa chaypin kachkan kawsakuyninchik, atiyniyuq ima, paykunam uywakuwanchik chaynallataq sapa punchay nanachikuwanchik, chaypin willakuyninchikpa ukunmanta pacha allin ayllunchikwan kawsakunapaq yachachiwanchik.

Kay willakuykuykunawanqa, ñawpaqmanta yachachikuykunatam taqwirisunchik. Willakuykunaqa manam kusirichiyllachu, aswanqa yachachikunmi. Ñawpa taytanchikkunapaqqa willakuykunaqa ancha atiyniyuq yanapakuymi karqa, chaninchaykunata churanapaq, yachaykunata apachinapaq, aswanqa llaqtanchikpa kawsakuynin sunquchakunapaq, waqaychanapaqpas.

Kay willakuyninchiqa manam urquchikunallamantachu willasun, aswanqa ñawpa taytachikunapa yachachikuyninkunatam yuyarichiwasun, allin ayllunchikwan chaynallataq llaqta masinchikwan kawsakunapaq. Chaynallataqmi Andino pachapa paqarisqanmanta, sutinchaq willakuykunata, hawka yachachikuykunata, yachachiq willakuykunatapas. Paykunawanmi aswan allinta hamutasunman kay ayllu llaqtakunapa pachantin qawariyninta, chaninchasunmantaqmi qapaq kaynintapas.

Kay willakuyninchiktaqa anchatam waqaychana hinallataq hima qamuq wawanchikunamanpas riqsichinan chaynapi kikinchikpa kawsayninchik sunquchakunankupaq.

Kay tariy, muspay puriypi ñuqaykuwan kuskachakuy, Andes urqukunapa ukunta taqwirispayku, pachapa kamaqninpi sayariq simikunawan, willakuykunawan ima " Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos " nisqaman! ¡Allin hamusqa kankichik!

Qillqaqkuna

QALLATAPA YUTU MAWLARQUSQANMANTA

Chakra waqtallanpi paya yutu tiyakuq; punchawninpiñataqsi sacha sacha ukullanpi puñukuqpas, purunkunata usachakuspa; suma sumaqta allichapakuspa, sipas sipaslla kawsakuq. Payqa tuta tutaraqsi mikuy maskakuq lluqsiq, qaspi qaspi achikyamuytaqa rimapakuspas utqayllamanña hatariq, hinaspas sara, papa, qawas chakrata riq, chaymantas ñawinpa rikusqanta ima kawsay mikuytapas qipichakamuq, chaysi inti qispimuytaqa kurkuy kurkuy qipiyuqña kutimuchkaq, chaynallas sapa punchaw kawsakuq.

Huknin punchawpiñataqsi huk qallata, hatun rumi hawanpi intipa kanchayninta suyaspa kachkasqa; chaysi hina purikuq kaspan yutuqa qipisapallaña qispirqamusqa.

Qallataqa umanta huqarispa yututa rimapayasqa.

-¡Yanasalláy! ¿Maymantañam kutimuchkanki? Nispa. Chaysi yutuqa kutuchisqa:

-¡Turilláy! qaspi qaspitaraqmi kawsay maskakuq rirqani. Hakuyá mikurqamusun; nispa. Yutuqa utqayllamanña tiyanan ukuman pusaykusqa, chaypis tukuy ima qipimusqanta pampaman mastaykuspa miskillataña mikuyta qallaykusqaku, aswansi qallataqa uytunpas wiksuy wiksuy kanankama mikurqusqa. Mikuyta tukurquptinkus yutuqa nisqa:

-Turilláy, paqarinmi kayna mikukunapaq tuta tutallataraq achkata apakarqamusun, as asllamanta mikunapaq, nispa.

-Allinmi yanasalláy, nispas qallataqa kutichisqa. Ichaqa risqayki pachatam sunkapiykamuwanki hinaptinmi utqayllaman kallpamusaq.

Chaysi yutuqa paqarinnintin, utulu waqaymanta pacha llikllanta, wayqanta allichakun, kunanqa iskayniykuchá achkataña apakarqamusaqku nispa. Yutuqa nisyu raspi raspillata qallatapa tiyasqan chaynintaraq risqa, chay richkaspallaraqsi yutuqa supayta pisiparqusqa,

hinaspas anchata ñakapakun, yanqañapas nirqani nispa. Chaynapis pisipay pisipayllaña chayarquspa qayasqa.

-¡Turilláy hakuña!, utqamuy punchawyarqusunmi nispa. Manasá qallataqa hatarimunchu, aswansi mana uyariq tukuspa puñukuykun. Manaña qallata hatarimuptinsi, ancha piña piñasqa sapallanña kallpa kallpaylla ripusqa. Manaraq chakraman chayachkaptinsi intipas hayparqamusqa, chaynapis pisipay pisipay papa chakramam chayarquspa utqayllamanña qipi rurakuyta qallarisqa, manaraq allinta qipita huntachikuchkaptinsi chakrayuq runa allquntin qipanmanta rimarispa chunyarqachisqa, chaysi yutuqa anchata mancharikurquspan qipinta saqispa wañuy kawsay lluptirqullasqa.

Chaynapis pisipay, pisipay tiyananman kutirqusqa, chaysi mana ima mikuypas kasqachu, hinaptinsi yarqaymanta tukuy punchaw tiyasqa, chaymanta pachas manaña pimanpas willakuspa sapallan kawsay huñukuq riyta yacharqusqa.

YACHACHIKUY:

"Mana riqsisqa runamanqa manam hapipakunachu, nitaq ima sunquyuq kasqanchiktapas willakunachu, hawkallam ima sasachakuymanpas tanqaykuwachwan"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Yutupa imayna wasin kasqanta qillqay?

……
……
……

2.- ¿qallata hatun rumi qawanpi imatataq rurarqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynanpitaq yutu qallataman kawsay apakamusqanta mikuchinman karqa?

……
……
……

4.- Qanmanta allinchu icha manachu, qallatapa yutu mawlarqusqan. imanasqa

……
……
……

MICHA RUNAPA SARANTA UKUCHA TUKURQUSQANMANTA

Huk Micha runas sapachallan, huk hanay llaqtapi yachasqa. Huk wata tarpukuyninsi llumpaycha qispirqusqa; papapas, sarapas wanllallansi kasqa; chaysi warmisapa warmi, wawan yarqaymanta kaptin mikuy mañakuq risqa, chaysi chay runaqa mana ñutullantapas nitaq imallantapas quykamusqachu. Chaysi warmiqa llakisqa wasinman kutikusqa, kaynata nispa:

-¡Taytanchikmi qawamuwachkanchik! Chay kawsaynikiyá mana tukuq kachun, nispas ñakaykusqa.

Chayta uyarispas chay runaqa asikusqa, imaya kawsayniy tukurqunqa, ukuchapas yanqa yanqatachá mikukacharinqa, nispa. Chaymantas llapa mikuynin nanachikunanpaq huk misita wallpawan llankikamusqa, hinaspas kuyaywan aychallataña mikuchispa uywasqa, misiqa anchata puqukurquspas tuta punchaw puñuyllaña puñukuq.

Chaynapis kawsay huñuy pacha chayarqamusqa, hinaptinsi chay runaqa llapa kawsay tarpukusqanta wasinman huñuyta qallaykusqa, aylluywan watantin mikukunanpaq taqikurquspan, misitaqa nisqa:

-¡Yaw Ichi!, kay kawsayninchiktam nanachikunki, lliw mikunanchikpaq; yanqataq huk sarallatapas, huk rihullatapas ukucha pisiyarqachinman. Chaynata nispas, misitaqa taqi waqtanpi saqiykusqa.

Chaysi, chay kawsaymanqa paqarinnintin tutalla ancha achka ukucha chayarqusqa, hinaptinsi misiqa ukucha hapisqanpi pisiparqusqa, chaynapis ukuchaqa sara, papa, taqi ukuman yaykurquspa wasichakurqusqa; hinaspas tuta punchaw mikukuspa, achkallataña mirarqusqapas. Manapas chawpi watapis kawsay taqikusqanqa tukurirqusqaña.

Runaqa wasin wichqarayaptinsi, mana ukuchapa kawsaynin mirmachisqantaqa musyasqapaschu. Huk tutas runaqa, kawsay taqikusqan sumaq chuyay chuyay kasqanta musqukurqusqa, chaysi

umanman tukuy hamutay chayarqusqa, chaynapis paqarintinta, chay kawsay churanan wasitaqa kichasqa, hinaptinsi ukuchallaña sipsikuchkasqa; kawsaypas puchu puchullañas pampapi wischu wischu kakuchkasqa; chayta qawaspas chay runaqa waqayta qallarisqa, hinaspas chay warmisapapa rimasqanta yuyarirqusqa.

Chaymanta pachas chay micha runaqa allin runaña kasqa, pipas mañakuptinqa achkanpi malliykachiqñas kasqa, chaynapim kay willakuy usyan.

Yachachikuy: "Mañakuqmanqa quykunas, chaysi qipa punchawta llapa ima kapusuqniykipas mana tukunapaq, Apukuna kuyakuyninta churapuwanchik."

"Hawa runaman chaynallataq unquqmanqa mikuykachinas, chaysi qipa punchawta churi wawaykiman yarqayninpi huk runa masiyki mikuykachinqa"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imanasqataq warmisapaman chay runa mana kawsayninta mallichirqachu?

……
……
……

2.- ¿Maymantataq achkallaña ukucha wasiman qamurqurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynanpiñataq runa ukucha kawsaynin tukusqanta musyarqa?

……
……
……

4.- ¿Imaniwaqtaq chay runapa mana runamasinman kaysaynin mallichisqanmanta?

……
……
……

WAKCHA RUNAWAN APU TAYTAMANTA

Huk wakcha runapa allinnin wakansi chinkarqusqa, chaysi may urqukuna mikusqanpi ancha anchata maskastin purisqa, chayna maskastin purisqanpis chunniq urqupi tutaykurqusqa, puyu wayrallañas huk machaypi sukakusqa, manas imapas rikukusqachu, chaysi runaqa mana maymanpas riyta atipasqachu. Imatataq ruwasaq nispas huk rumi machaypi ichuwan mastakuykuspas puñusqa, chaypis manchakuywan puñuytapas mana atisqachu, chiri wayrallañas sukakusqa, chaysi anchata manchakuspas nisqa:

-Maynintaraq, chaynintaraq manchachiku hispirqamuwanqa!. Ancha manchakuywan tulluchallanña chukchukusqa.

Chayna kachkaptinsi miski puñuy atipaykusqa, chaysi musquyninpi warmi qayaykachakuchkasqa, hinaptinsi pacha wischurqusqan; rikcharirquspas uyaykachasqa; chiqapchu chay warmipa qayakamusqan icha manachu, nispa. Chayna kachkaptinsi, chiqapta huknin Sayla urqu warmipa ikunpi qayakuyta qallaykusqa, kaynata nispa:

_Tayta Awkiwatu ¿Pitaq chay rumi uchkupi kachkan?

Chaysi Awkiwatu urquqa kutichin:

-Huk wakcha runacham samapakurquwanchik, nispa.

Chaysi, Sayla Urquqa kutichin:

-¿Imatam qam qunki?

Awkiwatus nin, ñuqaqa qillu saratawan yuraq saratan qusaq, nispa.

Chayta uyarirquspas runaqa manchakuywan, llikllanta sillwikuykuspa urmastin wasinman lluptin, chaysi chawpi ñantaña richkaptin qipinqa tunpa tunpamanta llasaqña rikurirqusqa, pisipaywansi mana imatapas musyasqachu, chaysi, utulu waqaytaña, halay mana kallpayuq wasinman chayarqusqa, hinaspas mana imata rimarispas wañusqa

hinaña mastanman puñuq chuqakuykusqa. Paqarintintañas hatun intipiña rikcharirqusqa, hinaspas chay urqupa qayaykachakusqanta yuyaymanaspan, utqayman llikllanta qawayta qallarisqa, chaysi, qipinmantaqa quri qullqi wichirikamuchkasqa, hinaptinsi kusikuyllawanña llaqta masinkunaman willakuq pawan.

Chayta uyarirquspas huknin munaysapa llunku runaqa, urqutaqa puñuq risqa, chaypi puñuchkaptinsi chawpi tutata Sayla Urquqa qayakuyta qallaykamusqa:

-Tayta Awkiwatuuu ¿Pitaq chay rumi uchkupi kachkan?

Chaysi Awkiwatu urquqa kutichin:

- Huk uspa runam samapakarqamuwanchik nispa.

Chaysi, Sayla Urquqa nin:

-¿Imatam qam qunki?.

Awkiwatuqa kutichin:

-Ñuqaqa waqratawan chaskatam qusaq nispa.

Achikyaytañas runaqa wasinman kutisqa; ña qispiykuchkaptiñas allqunpas mancharikuspan allwakun, churinkunapas urkunpi waqrayuqta qawaspanku ayqikusqaku.

Chaysi runataqa, ayqisqanpi huk llaqtapi sipirqusqaku, ayllunñataqsi, llapa imamanta yuyaymanaspanku manchakuywan wasillankupi waqakusqaku.

Yachachikuy: "Llaqta masinchikwanpas, ayllunchikwanpas kuskanchakuspam hawkalla, qasilla kawsakuna. Imatapas allin musyakuywan, kuyakuywanmi rurana"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Chay wakcha runa imaynanpitaq urqupi chisinkuykurqa?

……
……
……

2.- ¿imanasqataq chay apukuna qayanakurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Chay apu taytapa qillu sara qumusqan imataq karqa?

……
……
……

4.- ¿Chay qipa urqu riq runapa waqran imansqataq wiñarqurqa?

……
……
……

UYWAKUNAPA YACHAY WASINMANTA

Ñawpaq pachapiqa, purun uywakunas manas ima ruraytapas yachasqakuchu, chaysi chaqrunpi mana kaminakuspa hawka tiyakuqku. Chaynapis uywakunaqa anchata mirakurqusqaku, chaysi mikuypas manaña haypasqañachu, hinaptinsi yachaqman tapukuq risqaku, chaypis yachaqqa kukanta qawaspa nisqa:_

-Allimantaqa muchuypim kawsasun, manam mikuypas kanqachu, chaymi imapas rurakuyta yachananchik, nispa. Chayta uyarispas sapa uywakuna yachay wasinkuta hatarichisqaku, chaynapis yuyaqnin kaq, taksa irqichankunata yachachisqaku.

Atuqwan pumas, uña irqi atuqchakunatawan uchuy pumachakunata yachachisqaku: llullakuyta, mawlakayta, kallpayta, pakakuyta chaynaspa mikuy tarinankupaq.

Añaskunapas uña irqichankunatas wiru asnay rurayta yachachisqaku, imapas sasachakuy kaptin chaywan kutipakunankupaq, chaynallataqsi aspispanku mikuyninku maskaytapas yachachisqaku.

Llamawan wikuñañataqsi, uchuy wawachankunata punchu rurayta yachasqaku chiripi, lastapi wankukunankupaq, chaynallataqsi pipas hapiptin kutipakunankupaq; kallpayta, tallmayta yachachisqaku.

Chayna yacharachispas, atuqqa kaynata qapllakuyta qallaykun:

-Ñuqapa aylluykunaqa llumpaychatam yacharqunku, manam pipas atipanmanchu, munaptikichikqa kay pampapi kallpaypi atipanakurquchunku, nispa.

Chaysi mana pipas uyariqtukunkuchu. Kaqmantas atuqqa wasin wasinña piñakuspa chay atipanakuyman wawanku apamunankupaq hikutakamun. Chaysi llapallanku wawankuta yachay wasiman atipanakuyman pusamusqaku.

Chay atipanakuy punchawsi, atuqqa ancha qaritukuqllaña kasqa, wakiqnin uywachakunata kanipayaspa, aswansi añaschataqa nisqa:

-Qamqa yanqañachá kallpa usuyta hamunki, wasiykipiña pikillaykitapas piqakamuy, nispa.

Chaynapis uña irqi uñachakunaqa siqinpi churanakuykuspa qallaykunku kallpayta. Atuqsi añaspa waqtanta tanqaypa tanqasqa kallpaspa; chaynapis añas piñakurquspa miskiqninta atuqpa ñawinman maqchiykurqusqan, chaysi atuqpa ñawinqa tutayarqusqa, hinaptinsi mana kallpayta atisqañachu. Wakiqnin uywakunaqa atuqtas saqirqusqaku. Chaymanta pachas atuqqa wakiqnin uywakunata chiqniyta qallaykusqa.

Yachachikuy: "Sapakamam imatapas rurakuyta yachanchik, maypi chaypi yachasqanchikmanhinam yachayninchikqa. Manam hukpa yachaynintaqa usuchinachu"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- Ñawpaqta chay uywakuna mana ima ruraytapas yachaspaqa, ¿hanmanta imaynatataq mikuyta tarinmanku karqa?

……
……
……

2.- ¿Sapa yuyaq imatataq yachachirqa irqichakunaman?

……
……
……
……

3.- ¿Llama imapaqtaq wanwanman kallpayta yachachirqa?

……
……
……

4.- ¿Imaynanpitaq atuq wakiqnin uywakunata chiqnin?

……
……
……

UKUCHAMANTAWAN MISIMANTA

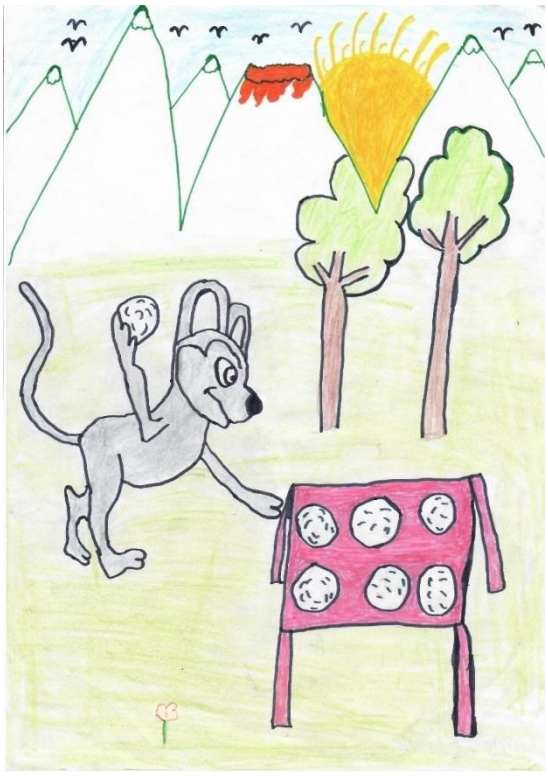

Ñawpaq pachapis; misiwan ukucha huk wasillapi tiyakusqaku, chay pachapiqa wakapas purun uywallaraqsi kasqa, chaypis sumaqta kawsakuqku huk matillamanta mikuspa.

Chayna kawsakuchkaptinkus wakata uywananpaq huk runa qapirqamusqa, chaysi sapa punchaw llullu qiwakunallata qaraq, chayna uywachkaptinsi wakaqa wacharqusqa, hinaspas lichisapa kakusqa, chaysi warmin sapa punchaw kisuta ruraspa wasi patarki patachanpi chakinanpaq churaq.

Chayna kachkaptinsi huk ukucha wawankunawan kisu miskillataña asñarimusqanta musyasqaku, hinaspa sapa tuta suwakuq riyta yacharqusqaku.

Huk punchawsi warmiqa quqawnin apakunanpaq, kisu hurquq utqayllamanña yaykusqa, hinaspas mana tarisqachu; chaysi misichallantaña kaspiwan wañurinankama panyarqusqa. Chayna panyarquptinsi misiqa waqapakuspa tukuman willakuq risqa.

Tukus tapusqa:

-¿Chay wasipi pikunam tiyankichik nispa? Chaysi kutichisqa:

-Ukuchawanmi tiyaniku, nispa, chaytaqsi tuku nin:

-Chaynaqa chay ukuchata waskawan wataspapas kayman pusamuy, nispa.

Chaysi misiqa ukuchata wawantinkunata paqpa waskawan watuchaykuspa tukupa kasqanman chayarqachisqa. Hinaptinsi taytan ukuchata, tuku sumaqllata kaynata tapusqa:

-¿Icha chay kisu suwata rikurqankichik? Nispa.

Chaysi ukuchallaqa kutichin:

-Manam ñuqaykuqa chay kisutaqa rikurqanikuchu, manataqmi kisutaqa munanikupaschu, nispa.

Chaysi tukuqa sunqullanpi hamutan, ¿Pitaq chay kisuta mikurqunman karqa? Nispa. Chaysi tukuqa, misi mancharinanpaq kaynata rimarisqa:

-Yarqawachkanmi, chay uchuk ukuchachata apamuwaychik, nispa; Chaysi misiqa uña ukuchachata mana munakuchkaqta aysayta qallaykusqa, hinaptinsi ukuchachaqa mancharikuspa kaynata rimarirqusqa:

-Taytaywan mamaymi sapa tuta haku kisu mikukuq nispa rirqaku, manam ñuqaqa mikurqanichu nispa.

Chayta uyarispas tukuqa misita nin:

-Kunan punchawmantam ukuchata chiqninki, maypi rikuspapas mikukurunkim yanqa maqachisusqaykimanta, nispa.

Chay punchawmanta pachas misiwan ukuchaqa chiqninakunku.

Yachachikuy:

"Allin kawsakuypiqa manam pantanakunachu, qipa punchawtam sasachakuypi tarikuchwan"

"Warmawan sinkaqa manam llullakunchu. Ima llullakuypas chiqaptam yachakun"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- Ñawpaqta waka maypitaq yacharqa?

……
……
……

2.- ¿Imaynanpitaq chay wasiyuq warmi kisu rurayta qallaykurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imapaqtaq tuku uña ukuchata manchachinman karqa?

……
……
……

4.- ¿Qillqaman hina pitaq chay kisuta tukurqurqa?

……
……
……

HAMPIQ RUNA

Payachas huk masanpiwan llaqtankupi tiyasqaku, chaysi masan runaqa Apu urqukunata anchata chiqnikuq, hinaspas saminchaykunata apaptinkupas ancha anchata asikuq, hinaspas haytapaspa chuqaparquq.

Payachaqa qapaq sitwa killa chayarqamuptinsi uywankunata raymikusqa; hinaspas saminchay apakunanpaq masanta kunakusqa, hinaptinsi, masanqa mana munanchu. Chaysi payachaqa mana pipas saminchaynin apapuqninta tarispa waqapakusqa, hinaspas wawantaña kunakusqa, chay waqasqanta qawarispas masanqa; hinatayá aparqapusqayki nisqa.

Chaysi chay Apu urqupa sikinman chayaykuchkaptin illapu tuqyaspa hapirqusqa, chaysi runaqa musquyninpihina machu machu rantina wasi ukupi rikurirqusqa. Chay wasipiqa, sarapas, kiwapas, achitapas, tukuy ima mikuykunapas huntachas kakusqa, chaypis runakunapas manaña samayniyuq, tukuyta ruwachkanku. Chaynapis huk Apu tayta rikuriykamuspa nisqa:

-¡Yaw churíy! Allinnin saratam qupusqayki llamkapakurquwayá! nispa, hinaptinsi runaqa llamkapakusqa.

Chayna llamkapakuyta tukurquptinsi Apuqa, nin:

-Churiy amam pimanpas kay muruchu sara qusqayta willakunkichu, wasiykiman chayarquspam taqiyki kuchuman churaykunki nispa. Chaysi chay muruchu saraqa quri kasqa.

Chaymantas runaqa kallpa kallpaylla inti siqaykuchkaqtaña lluqsimusqan, chaysi paypaqa huk punchawlla chaypi yaykusqan kasqa.

Ayllunkunapaqñataqsi watantiña chinkasqa kasqa, chaysi manaña watantin rikurimuptinsi, llapallan ayllunkunaqa huñunakuspa watan wañukusqan raymichay ruranankupaqña aqa, mikuy, ramada imata rurasqaku.

Chay chinkaq runaqa wasin qichqanman chayarqamuspa qawariykuptinsi, wasin pampapiqa llumpaycha runakuna muyukachachkasqa, chayta qawaspas runaqa nin:

-¿Imatataq wak runakunaqa wasiypi ruranku? Icha pim wañukunpas nispa.

Hinaspa, utqayllamanña wasinman chayaq chayaqllaña kallpasqa; wasinman chayarquptinsi churinqa yakuta pukyumanta aysachkasqa, warmaqa taytanta rikurquspas puyñunta pampaman chuqaykuspa qapariwan wasin lawman kallpakusqa, runakunas warmapa qaparisqanta uyarispa lliw lluqsirqamunku, hinaspas lliwllamanta kusikuymanta waqakusqaku, hinaspa llapankumanta rikrankuta kicharispa marqakusqanku, ancha hatun kusikuywan, hinaspas tapuyta qallaykunku.

-¿Maypim kay watantin kamurqanki?

Chaysi runaqa Apupa kunakamusqanta qunqarquspa, quri qumusqanta willakurqusqa, chaynapis chay quri qipimusqan chinkarqusqa. Chaysi, chay runaqa Apupa akllasqan runaña kasqa, chaymanta pachas hampiq runaña rikurirqusqa.

Yachachikuy:

"Urqukunaqa kawsanmi, Apunchikunaqa munayniyuqmi kanku, kuyakuywanmi imatapas haywakuna hinaspapas nanachikunam"

"Hampiq runaqa Apupa akllakuy churinmi"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imayninpitaq chay warmipa masan mana samita apu taytaman apayta munarqachu?

……
……
……

2.- ¿Imaynanpitaq chay qari rantina wasi ukupi rikurirqurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Chay apu taytapa muruchu sara qumusqan imataq karqa?

……
……
……

4.- ¿Imanasqataq churin taytanta rikurquspa lluptikurqa?

……
……
……

PACHAMAMAPA PIÑAKUYNINMANTA

Ñawpaqtas huk llaqtapi tukuy rikuq kawsaypa qispinanpi achka ayllu tiyasqaku, watan watansi tukuy richkay kawsay allinta qispiq, uywakunapas iska iskaymantas miraq, chaypi runakunaqa manas imayna muchuy kasqanta riqsisqakuchu, chaysi pachamamatapas qipampakurqusqakuña; hinaspas mikusqanku qupata, qanrata, uliyta, latata ima, tukuy llaqta ñanniman, wayquman ima wischuparqusqaku; kawsaytapas manañas allintaqa allichaqkuñachu, wasipipas usu usus kawsaypas kakuq.

Chayna munaypi kawsachkaptinkus, usyay qallaykarqamusqa, chaysi chay wataqa mana parapas kasqachu; hinaspas muchuymanña yaykurqusqanku. Llapan runakunapas mana allin kawsaymanñas chayarqusqakupas, suwanakuytaña qallarisqaku; uywakunapas mana qiwa kaptinsi tulluyaspa wañukusqanku, warmakunapas mikuymantas unquywan hapirachikuspa wañuyta qallarisqaku, hinallas runakunaqa mana allin kawsaypi kasqaku. Chaynallataqsi ukuchapas achkanpi rikurirqamusqa, hinaspas aslla kawsayninkutapas aswan tukuraysisqa. Chaynapi mikuy tukurquptinñas runakunaqa yarqaymanta yuyayta hapisqaku; hamutanku imanasqam kay nanay llaqtanchikpi nispa.

Chaynapis huk yuyaq llapallan runata rimapayasqa.

- Manañachu kay mana allin kawsaypi kasqanchita rikuchkankichik, kay sasachakuyqa taytanchikpa kamachikuyninmi, ñawpaq kawsakuyninchimanyá kutisun, qawariychiyá allin ñawikichichwan; kay pachamama qachachasqanchikta, kunanqa qunqarunchikñan yakunchik, allpanchik llapa inmanchik waqaychaytapas, nispa.

Chaynapis chay runakunaqa yuyayta hapispa apukunaman waytata, tukuy richkaq kawsaykunata ima apasqaku; hinaspataqsi pitukuspa, qunquranpa ima llapallan apunkuta parachimunanpaq mañakusqaku. Chayna pisakuypi kachkaptillankus chiqapta para qallaykaramusqa, chaysi kusikuymanta tarpukuyta qallarisqaku.

Chaynapis ñawpa allin kawsakuyninkuman kutisqaku, chaymanta pachas yakunku, allpanku sumaq waqaychayta yachasqaku, manañas wasi qupankutapas ñawpaqta hinaqa tukuy nistinman wischusqakuchu, aswansi llapanku allinta rimanakuykuspa wasi qupankutapas huk qawaqllapiña huñuqku, chaymanta pachas mana qunqaqkuchu apunkuman saminchay apakuytapas hinaspas kuska kuskalla allin kawsaypi tiyakusqaku.

Yachachikuy:

"Imapas muchuyqa hamun; apukunapa siñanmi"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Qillqaman hina, ñawpaqta imaynatataq chay llaqtapi runakuna kawsakuqku?

……
……
……

2.- ¿Imanasqataq chay llaqtaman muchuy chayamurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Chay llaqtaman muchuy chayamuptin imaynataq chaypi kawsakuy karqa?

……
……
……

4.- ¿Chaypi runakuna imatataq chay muchuywan yacharqaku?

……
……
……

IMAYNA TUKU RIKURISQANMANTA

Ñ Awpaq pachapiqa, tukuqa; yutuhinas kasqa, punchawllas mikuyta maskaq; manas chaypachaqa sillunpas kunan hinachu kasqa. Chaysi ankata qawaspas niq:

-¿Imaynaraq kayman wak tupsanta quykuwaptin? Sapa punchaw aychallatach mikuyman nispa. Yutupa illansi rimasqanta uyarirusqa hinaspas tapusqa:

-¿Chiqaptachu ankapa tuspanta munanki? Nispa.

Yutuqa kutichisqasá:

-Chiqatam tayta ankapa tuspantaqa munani, quykuwaptikiqa aychallatach sapa punchaw mikukuyman nispa.

Chaysi illaqa qampa munasqaykiyá kachun nispa ankapa tuspanta quykusqa. Chay tuspata quykuptinsi manaña ichu muquchakunata pallayta atisqañachu, nitaq aychatapas tarisqachu. Hinaspas kutin illaman willakuq, chayaruspansi nin:

-¡Taytay! manam mikuy hapiyta atinichu, misipa silluntawan, kallpantawanyá huykuway nispa.

Illaqa chay mañakusqantas wasin ukumanta llikllapi , chay misipa tukuy imanta hurqurqamuspa hawa pampapi mastaykuy, hinaspas nin tukutaqa.

-Chayqaya mañakuyniyki munasqaykitayá akllakuy nispa.

Chaysi yutuqa misipa ñawinta, sillunta, rinrinta akllakurqusqa, chaymanta pachas tukuqa misipa ayrin ayriyuq rikurirqusqa.

Wakin yutumansinsi, chayna rikurirquptin millachisqaku, kaynata nispa:

-¡Atatáw imapaqmi misipatawan, ankapa kaqninkunata churakarqamunki, kay ayllunchiktam pinqayman churanki! Nispa: Kunanmantaqa manañam yutuñachu kanki, ima mana allincha kanki, kaymanta maymampas ripuy nispa qarqurqusqaku.

Chaysi chay yutuqa pinqakuywan machayman ripukqusqa, hinaspan piqakuymanta mana punchawqa lluqsimunchu hinaspa tutallan lluqsimun, chaynapis chay yutuqa, tuku sutiyuqña rikurirqamusqa.

Yachachikuy: "Sapa kamapam imanchikpas maypi chaypi tiyasqanchimanhina, sumaq kawsakunapaq"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imaynampitaq tuku kay pachapi rikurimurqa?

……
……
……

2.- ¿Imanasqataq yutu ankapa tuspanta munarqurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Qanmanta imaynataq chay yutupa illan kanman karqa?

……
……
……

4.- ¿Qanmanta allinchu chay yutupa hukpa imapas kaqnin hinakuruynin karqa?

……
……
……

ILLA UYWANMANTA

Huk ayllupas kawran llumpay achka achka kakusqa, chaysi atuq hapirqamunanmanta warmachan michimuq.

Huk tutas, chay michinan urqupi huk kawra tukuy tuta waqasqa, chayta uyarispas chay michiq warmachaqa kawraychiyki urqupi qiparqamurqa; kunanqa atuqchá hapirqamunqa nispa, mana puñuytapas atisqachu. Chayna llakiwan kachkaptillansi achikyarqamunña, chaysi kawra watananta mana mamanman willaspalla qawaq risqa, chaysi huknin kawran suma sumaq chitachata wacharqusqa, kusikuywansi mamanman willaq kallpasqa.

Chaymantas, chitachataqa llumpayta kuyaqku, michiq rispapas qipikurquspas apaqku, qiwatapas llulluchankunallatas mikuchiqku.

Chayna uywaptinkus chitaqa wapu wapuyllaña wiñakurqusqa, chaysi chitachataqa mamantawan huk punchaw michiq rispa kachaykurqusqa, hinaptinsi chita qatun rumi sikinman yaykuyrusqa, chaysi warmaqa qawaspan nisqa:

-Pachas llaqwaqchá yaykuchkan nispa.

Chaymantas chitaqa manaña lluqsimusqachu, wakin kawrakunapas lliwñas ripukamusqa, mana rikuriptinsi warmaqa qawaq risqa, hinaspas mana tarisqachu, chaysi waqaspa mamanman kallpaylla willaq risqa, hinaspankus allqunpitan maskapanku manas tarisqakuchu.

Mamanqa mana tarispas; ¡Atuqchiki Hapin! Nispa kutikamusqanku. Warmaqa waqapakuspas paqarintinpas hinalla maskaq risqa, chaypipas manas tarimusqachu, chaysi llumpa llumpayta warmacha kuyay chitanmanta waqakusqa.

Wawan llumpayta waqaptinsi qawachikuqman mamanqa risqa, chaysi qawaqqa nin:

-Ama waqaychu rikurimunqam, Apum uywanta riqsikarqamun, manachiki saminta apapurqankichu nispa.

Chayta uyarispas warmiqa Apu urquman saminta apachisqa, hinaptinsi huk punchaw chitaqa kikillan chay chinkasqanpi rikurirqamusqa, chaysi chay aylluqa, chaymanta pachas sapa wata mana uywan chinkamunanpaq Apu taytaman saminchakunku.

Yachachikuy:

“kay pachapiqa lliw uywakunaM illayuq paykunaM nanachikun sapa uywata”.

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Warmacha imanasqataq mana puñuyta atirqachu?

……
……
……

2.- ¿Ima kawrataq chay michinan qatapi tutan waqarqa?

……
……
……
……

3.- ¿Pitaq chay chitachata pakarqamunman karqa?

……
……
……

4.- ¿Imaynanpitaq chay chitacha rikurimurqa?

……
……
……

TUKUWAN PIQPI

Wasi waqtan wayqupis tukuwan piqpi mana piñanakuspalla tiyakuqku, chaysi huk tuta, tuku waqaspan mana piqpita puñuchisqachu, achikyaramuptinsi piqpiqa tuku maskaq utqayllamanña risqa, hinaspas waqasqanmanta piñakuspan huqarin kaynata nispa: Mana allin llaqtamasiy, tukuy tuta waqaspayki mana puñuchiwankichu, imapaqmi chay tuta waqasqayki allin, punchaw waqaptikich runallapas uyarisunkiman nispa.

Chaysi tukuqa kutichisqa:

-Qamqa maymantamá yachanki. Ñuqaqa yachani runa wañunanta, ripunanta hinaspaymi llapan runaman waqaspa willani.

Hinaptinsi piqpiqa nisqa:

-Manam qamllachu yachanki, ñuqapas yachanin runa **pananakunanta**, suwachikunanta, tukuy ima runapa sasachakusqanta ima, hinaspa achikyamuqta willani. Chaynas tukuwan piqpiqa yaqa tukuy punchaw yachasqankumanta qatipanakusqanku, manas mayqinninpas qipapi kayta munasqachu, hinaspas atipanakunankupaq rimarqunku, kaynata nispa:

-Mayqinninchiktas kay runakuna uyariruwasun nispa.

Chay tutas chisinpaymanta pacha tukuqa waqayta qallaykun, tukuy tuta waqasqanpis kunkanpas chakirqusqaña, wayqullapi waqaptin manasá pi runapas uyarinchu. Achikyaykamuptinsi piqpipas mulli qawanman qispiruspa waqayta qallaykun, paytapas manas huk runallapas uyarinchu.

Tukuy tuta waqasqantas tukuqa miskita hamuq tuta puñukuykusqa, chay musquyninpis runa wañunanta yacharqusqa, chaysi piqpitaqa manapas inti qispimuyta kaynata nisqa:

-Kunanmi yachanki runa uyariwasqanta, wak wasipi unquq taytakun wañukunqa, chaymi tukuy tuta ayllunkunaman willamusaq.

Chayta nispas tukuqa wañukuqpa wasin punku sachapi tiyaykuspa qallaykun waqayta, chaymantas wakiq ayllunkunapa wasinmanpas rispa waqamun, chaynallas tukuy tuta willakamuspa purimun, hinaspas achikyaqtaña wasinmanqa kutimusqa. Achikyaruptinsi runakunaqa llakisqa rimanakunku piraq wañukunqa, chisi tutam tuku waqachkarqa nispa, hinaptinsi chay qipallanman unquq taytakuqa wañukusqa.

Piqpipas chaynayataqsi chay tuta waka suwata rikurqusqa, hinaspas achikyaykuptillan chay wakayuqpa wasin qawanman tiyaykuspa qallaykun waqayta, chayta uyarispas chay wasiyuqpas nisqa:

-Ima sasachakuyraq qapiwasun chay piqpi waqachkan, nispa.

Chaysi wakankuta watukuykuptinkuqa mana kasqachu.

Wasinkuman kutipas tukuwan piqpiqa kusisqaña rimanakunku, iskayninchikmi wawqiy runakuna yanapayta yachasqanchik nispa, Chaysi iskaynku sumaqtaña kawsakusqanku.

Yachachikuy:

“uywakunapas musyami ima kanantapas”

Piqpi wasyiki hawanpi waqaspaqa, imapas sasachakuy kananpaq willamusuchkanki, chaynallataq tukupas runa masiyki wañunanta, utaq ripukunanta willasunki.

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imamantataq piqpiwan tuku piñanakurqa?

……
……
……

2.- ¿Imakuna kanantataq tuku yachan?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynatataq piqpi runakunaman willan?

……
……
……

4.- ¿Qanmanta mayqintaq, piqpichu utaq tukuchu allinta yachan?

……
……
……

YUYAQ PUMAMANTAWAN

Yuyaqsi sapallan chunniq chakranpi allimantalla turunwan yapukuchkasqa, chaymansi huk puma qispiykarqamuspam, nisqa:

-¡Yaw machu! Yarqawachkanmi qamtachu mikurusqayki icha huknin turuykitachu quwanki nispa.

Chaysi machuchaqa mancharikuyllawan kutichin:

-¡Taytalláy puma! LLantuchapi samarinaykikamayá yapuytaraq tukuchakuykusaq, chaymantañá huknin qilla kaq turuyta mikukurqunki nispa.

Chayta uyarirquspas turukunaqa kallpa kallpaylla yapuyta qallaykukusqa, chayna llamkachkaptinkus hanan qichqachamanta huk atuq qayaykarqamusqa.

-¡Yaw, Taytaku turuykitataq chay sacha sikinpin puma! Puñuchkanmi, nispa. Pumaqa machuchata yachachin, chaki kullun niy, nispa. Chaysi machuchaqa atuqta nin:

-Yanqatam tayta atuq qawakunki chaki kullun chutarayachkan nispa.

Yapamantas atuqqa qayakamun. Chaki kullu kaptinqa wayqaman winaruy nispa. Chaysi machuchaqa pumata wayqaman wayqiyarun. Pumaqa ninsá, sumaqllata winaway; sumaqllata qinaway, nispa. Aswantaraq atuqqa nin:

-Chay chaki kulluta kaspiwan waqtay.

Chaysi pumaqa, nisqa:

-Sumaqchallata waqtamuway, sumaqchallata waqtamuway.

Chaynapis machuchaqa pumata umanpi wañuqpaq waqtarqusqa.

Chay puma wañurquptinsi atuqqa machuchamanqa asuykarqamusqa, hinaspas nin:

-Ñuqapas yanaparquykim aychatayá quykuway nispa.

Machuchaqa ninsi:

-Tutaykuytayá wasita hamukurquy chaypim allinnin chitayta akllaykaykamusqanki nispa.

Chaysi atuqqa kusisqallañas kutirin, inti chinkaykuytam hamukusaq amamá qunqarqunkichu, nispa.

Chaysi machuchaqa warmichanta wasiman chayarquspa nin:

-LLapallan allqukunata kacharimuy atuqmi chitanchikman hamuchkan nispa.

Chaysi manaraqpas wasiman atuq chayamuchkaptinqa llapallan allqu qatirquspan wañurqachimusqa. Chayllapin kay willakuy tukun.

Yachachikuy:

"Ama qaritukuychu, huk qaripaqpas huk qari kanmi"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imapaqtaq chay machu pumaman nirqa? "yapuyta tukuykusaq hinaptinña chay hilla turuyta mikukurqunki" nispa

……
……
……

2.- ¿Imapaqtaq puma machuman nirqa, kullun kachkan niy nispa?

……
……
……
……

3.- ¿Qillqa ñawichasqaykiman hina; pitaq ancha yachayniyuq, atuqchu utaq pumachu, imanasqa?

……
……
……

4.- ¿Qanmanta allinchu chay machupa allquwan atuq qaryarachisqan, imanasqa?

……
……
……

UCHITI CHITACHAMANTA

Wachapakuq uwihas wawankunawan huk llaqtapi tiyakusqaku, sapa punchawsi wawankunata saqiykuspa llamkapakuq riq; wawankunaman mikuy apamunanpaq, hinaspas wawankunataqa sumaqta anyapayaq mana wasimanta lluqsinankupaq.

Kaynatas niq:

-Kayllapim pukllakunkichik yanqataq maytapas riwaqchik, wak hanay patakunallamantam atuq qawamuwachkanchik, atuqqa maqta wiru runam, llullam, suwam, mawlam chaynallataqmi kikillanpaq munaqmi, niykuspakunas llamkaq riq.

Uchuk kaq chitachas mamanpa rimasqanta yuyarispa sunqullanpi nisqa:
-¿Imaynaya chay atuq riqsirqamuyman?

Hinaspas wasimanta upallalla mana paninkunapa rikusqallanta lluqsirqusqa, hinaspas chay mamanpa pata qawachisqanman hispirusqa. ¿Maytaq chay atuq? mamayqa yanqachiki nirqa wasiymanta mana lluqsinayta munaspan,nispa.

Chayna chaypi sayaykuchkaptinsi atuqqa qipanmanta rimariykarqamusqa.

-¡Yaw warmacha!, imatam sapallayki qawaykachakunki.

Chitachaqa tullunpas chukchusqas nisqa:

-¡Maaa, mamamama, ma,ma! pitam maskachkani nispa. Atuqqa mancharikusqanta musyaruspas nin.

-Ama manchakuwaychu, manam imanasqaykichu, aswanmi pukllayta yachachisqayki nispa.

Chaysi pukllapayayta qallaykun hinaptinsi chitachaqa atuqwan qatiykachanakuspa kusisqa pukllarikusqaku. Chay pukllayta tukurquspas atuqqa nin.

-Haku wak qanay raqchi sikinta, wakpim tukuy miski mikunakuna kan, chaymantam achkata mamaykipaq, panikikunapaq apakamunki. Chitachaqa musyapakuspas nin.

Manam mamaymi piñakuwanman.

Chaysi atuqqa aswanña hikutaykun kaynata nispa.

-Kunachallanmi kutirqamusun manam mamaykiqa musyanqachu. Chaynaspas atuqqa puklllapayaq tukuspalla chupanwan waqtan waqtaspan pusayta qallaykun.

Chaytas pichinku rikurqusqa, hinaspas mamanman willaq pawaylla risqa, hinaspas siminpas pisisqa uwiqamanqa willan _

-¡Kallpamun wawaykitam atuq siqaykachin! Kunankamaqa ñach wasinmanpas chayarqachinña, nispa.

Chaysi uwiqaqa qaparispa wasinman kallpamun, chayarquspas wawankunataqa tapun,

-¿Maymi sullkaykichik? Chayraqsi paninkunaqa mana sullkanku kasqanta qawakachanku.

Llapallankus kallpanku allqukunata quqarispa maskaq, pichinkus utqayman ñawparqusqa, chayna qichqata qispirquptinkus, atuqqa chitachata kukamanta qapirquspa tukuy pampapiña apaykachachkasqa, chaysi pichinkuqa chaqwakuyta qallarin kayna nispa.

-Chaqaya chay atuqqa chitata urallaykipi hapirayachkan, chay hamusqayki sacha sikinmanmi yaykuchkan, chay allqupa hamusqanmanmi richkan, manañam lluptiyta atinmanñachu nispa.

Chaynachkaptinsi, chayta musyarquspas atuqqa chita hapisqanta kachaykuspa kallpaylla ayqirusqa, chaynapiñas chitataqa atuqmanta qichusqaku, mañachayqa atuq mikurqunman karqa.

Yachachikuy:"Mama taytanchikpa rimapayawasqanchiktaqa umanchikmanmi churakuna, paykunaqa kawsakusqamhinam chiqapta rimapayawanchik"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Qanmanta allinchu chay mamanpa chita rimapayasqan karqa, imanasqa?

……
……
……

2.- ¿Imaynanpitaq chay uña chitacha mana mamanpa rimasqanta sunquchakurqachu?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynatataq chay chitachata pichiku atuqmanta qichurqa ?

……
……
……

4.- ¿Imapaqtaq atuq raqchisikinman chitachata pusarqa?

……
……
……

ASNUMANTAWAN ATUQMANTA

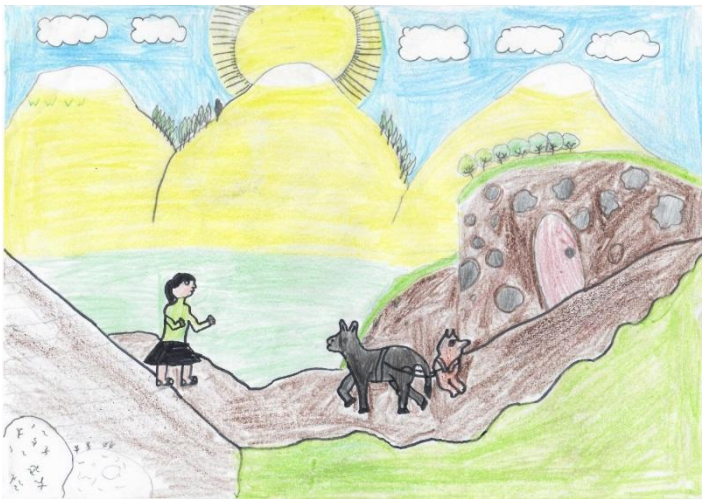

Huk warmis rihu huqariy pachapi rihunta wayrachikusqa. chay punchawsi mana wayrasqachu tutayaramuptinsi asnunpa, qara riyatanta, pachanta ima irapi rihu pusiwan tapaykuspa, hinaspas wasinman ripusqaña. Chaysi paqarinnintin kutimunanpaq saqikuyninqa mana kasqachu. Hinaptinsi nisqa:

-Pi suwaraq pachayta apan? Pipas willaykuwaptinqa kay wayqantin rihuytach quykuyman, nispa.

Chayta uyarispas asnuqa nisqa:

-¿Ima ninkim mamáy? Yapamantas warmiqa nisqa.

-Kay churakuyniytam suwa aparqusqa, pipas willaykuwaptinqa wayqantin rihutam; ñawinninta quykapusaq nispa.

Chaysi asnuqa nisqa:

-Mamáy, ñuqam pi apasqantapas rikurqani. Chay wayqantin rihuta quykuwanayki kaptinqa kunan punchawchallam suwata aysarqamusqayki nispa.

Chaysi warmiqa kusikuywan nisqa:

-taytáy, ñuqaqa chiqap rimakuqllan kani. Aysaramuway hinaspaqa kaytam apakunki, nispas wayqantin rihuta qawaykachisqa.

Chaysi asnuqa atuqpa wasinman rin, hinaspas atuqpa wasin punku pampapi wañuqtukuspa chutakuykusqa. Chaysi atuqkunaqa, kay asnuqa wañurqusqa riki nispas, riyata apasqankuwan asnuta watucharqunku, hinaspa paykunapas riyatata wiqawninkuman watakuykuspa asnuta aysayta qallaykunku, chayllapis asnu qunqayllamanta hatarirquspan hinaspas atuqchakunataqa pampanta warmipa kasqankama pampanta qarataramusqa, chaysi warmiqa

riyatanta riqsikurqun, hinaspas asnuman rihunta quykapun, chaysi asnuqa rihuta kusisqalla hipikusqa; huk hatun ñanninta ripukusqa.

Yachachikuy

"Mawla llulla kayqa manam allinchu, manataqmi Hukpa kaqnintaqa mana siminwanqa Hapipunachu, Qipa punchawtam sasachakuypi tarikuchwan"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Warmi imakunatataq riqu pusi ukupi saqirqa?

……
……
……

2.- ¿Pitaq asnu riyatantawan riquta aparqurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imapaqtaq asnu atuqpa machaynin punkupi puñuq tukurqa?

……
……
……

4.- ¿Imaynatataq asnu atuqta aparqamurqa?

……
……
……

ALLQU MANA ALLINWAN

Kay pachapiqa, kansi huk mana allin, payqa inti qispimuyllasta, chawpi punchawllata, inti siqaykuyllata imas purikun. Hinaspas runamanqa rikurimun kuchiman, misiman, allquman, ayaman tikrakuspa. Sutillas chay mana allin puriptinqa wayra rikurin, mayu qaparin, tulluyki tusun, chukchayki sayarin, yanqapas yanqa manchakuy hapisunki.

Chaynas huk tutaykuyta, raspi raspichapi wayra qaparispa qallakaykamusqa, hinaptinsi allqupas allwayta qallaykun, wallpapas churuchuchuytas qallaykun, chaysi runaqa wasi ukumanta, ima mana allintataq; allqupas rikurqun nispa llusirusqa, hinaspas allqupa allwasqan lawta qawarin, manas imapas kanchu, chaymantas runaqa allqupa qipan lawman muyuykusqa, hinaptinsi chaypi;**machu qillqay** misi kakuchkasqa, chaysi runaqa hatun manchakuywan wasiman ukuman kutiykurqusqa, hinaspas mana rimaytapas qispichinchu, ayllunkunas yakuta qunku, wayrachinkus manasá allinyanchu.

Ayllunkunas hampiqman risqaku, chaysi Hampiqqa kukanta qawaykuspa nisqa:

-Mana allintach rikurqurqa, manaraqcha punchawninraqchu, manachayqa wañukunmanmi karqa nispa.

Chaymantas waytawan, llapa kawsaykunawan qayapurqusqa, chaynapiñas sirnin kutirqamusqa, chaysi willakusqa chay lluqsispa machu muru misi rikurqusqanta.

Yachachikuy

"Allquqa mana allinta rikuspaqa qipanpakuykuspas anyan, chaysi inti qispimuyta, siqaykuytaqa allqu anyaptinqa mana qawarinachu"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Ima pachatataq mana allin lluqsimun?

……
……
……

2.- ¿Imakunamantaq chay mana allin tikrakun?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynatataq mana allin kasqanta musyanki?

……
……
……

4.- ¿Imanasqataq chay runa mana wañurqurqachu?

……
……
……

PUMAWAN TURUMANTA

Mana allin kawsakuq turus wasinpi kayta mana munaspa, puma mikuwachun nispa urquman ripusqa, ñannintakama llakisqa richkaptinsi chiqapta pumaqa rikuriykarqamusqa hinaspas tapusqa:

-¡Wawqíy! ¿Maytañam llakisqa chutachkanki? Tayta puma qamtam maskamuchkarqayki, manañan ñuqapa kawsakuyniyqa allinñachu, kaypi kawsayniy tukunanpaqyá mikukurquway nispa.

Pumaqa nin.

-Qamqa allin turun kanki, ¿Imamantataq wañuyta maskanki? mapas wakin uywakunata tapurqamusun, nispas ñannintankaama pusasqa.

Chayna richkaspankus qiwa maskachakuq chitachawan tuparqunku, hinaspas pumaqa tapun:

- ¡Yaw willaykuway mana llullakuspa! ¿Kay allin turuchu manachu? Chitaqa kutichinsi.

-Arí, allin allin turun, payqa atuq mikuwananmantapas amachawanmi.

Chaysi pumaqa nin.

- ¿Qawarí? qamqa allin turun kanki amaraq wañuyta maskaychu nispa.

Chaysi turuqa kutichikun:

-Manapunin kawsayta munanichu mikukurquwayña, manachayqa qaqamanmi pawaykamusaq nispa, hinaspas qaqa lawman kallpan.

Chapis kuru maskakuq utuluwan tuparqunku hinaspas pumaqa tapun.

-¡Utulu!, Ama llullakuspallayki willaykuway ¿Kay turu allin turuchu icha manachu?

Chaysi utuluqa kutichin.

-Alli allin turun chay turuqa, saratam ayllukunawan mikunaykupaq tarpumun, atuq mikuwanankumantapas harkakuwankun.

Yapamantas pumaqa nin.

-Chaqaya allin turu kasqankiqa, llapallan kaypi kaqkunam kuyasunki nispa.

Turuqa ninsi:

-Paykunach kuyawan, wakiq uywakunaqa chiqniwanmi nispa.

Chaymantas pumaqa piñarikuspa nin.

-Haku wasiykiman, chaypim wakiq uywakunata imayna kawsasqaykimanta tapumusaq, chaypi mana munasuptikiñach mikusqayki nispa.

Chayna wasiman chayarquspankus allqutaqa tapun. Ama llullakuspa niykuway ¿Kay turu allin turuchu icha manachu? Nispa.

Chaysi allquqa waqasparaq nin.

-Allin turun payqa, payllam mikunaypaq llamkan, nispa.

Chaynas llapallan wasi uywakuna turu allin kasqanta, nisqaku. Chaynapis turuqa chayraq allin runa kasqanta riqsikusqa, hinaspas wakin uywakunawanpas kusisqallaña kawsayta qallarisqa.

Yachachikuy:

“Kay pachapi kawsayqa sasam, imapas sasachakuyta qipanchaspam sumaqta kawsakuna”

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imaynampitaq turu wañuyta maskarqa?

……
……
……

2.- ¿Ima uywakunapaqtaq turu allin runa karqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imanasqataq turuta puma mana mikurqurqachu?

……
……
……

4.- ¿Qanmanta, allinchu kanman kikikimanta allin mana allin nikuyniki, imanasqa?

……
……
……

CHURISAPA RUNA

Chakrapi tiyakuq ayllus achka wawasapa kasqa, achkallañas wasi hunta kusisqa kawsakusqaku, sumaqta imakunatapas yachaspa, hatunyasqankuman hina allintañas chakrapipas yanapakuqku, yantakunata apamuqku, uywakuna huñuysimuspa ima. Chaynapis tayta mamaqa hamutarqusqaku llapallan warmakuna yachay wasiman churanankupaq, amayá ñuqanchik hinaqa kachunkuchu, nispanku.

Yachay wasimansi pichqantin wawankuta churarquspas, sapa punchaw iskayllanku chakrapi llamkaqku, manas atipakuqkuchu, imaruwaytapas. Uywa michinas, tarpukusqankus parqunakus, quwipaqpas alfa rutunas, chaynakunas rurana kakusqa.

Chaynata sapa punchaw llamkaspas mikunankupaq, pachankupaq warmakunatapas yachay wasiman kachaqku. Hatunnin kaq warmakunas allinta imakunatapas yachamuqku, utqayllamansi yupayta ñawinchaytapas yacharamusqaku. Chay uchuynin kaq warmachamansi amawtan taytanpa, mamanpa imayna wawan uywana kasqanmanta yachachimusqa, hinaspas amawtaqa kayna nimusqa:

-Taytaykichikmi kay pachaman apamususqaykichikmanta qusunaykichik sumaq pachata, allin mikuyta, yachay wasiman sapa punchaw pusamusunaykichik, unquptikichikpas hampichisunaykichik ima; manam qamkunaqa llamkanaykichikchu, puklla yllam puklla kunaykichik, nispa.

Chay amawtanpa nimusqantas warmacha umanman churakurqusqa hinaspas manaña taytan yanapaytaqa munasqañachu, imata kamachitinpas manas kasukuqñachu, munasqallantas pachatapas munaq, chakra mikuytas wischupakuqsi hinaspa mana mikuqchu.

Chayna kawsakuchkaptillankus maman yapamanta wiksayakurqusqa, hinaptinsi warmaqa aswanchata chiqnirqusqa, hinaspa mamanta, taytanta kamiq kaynata, nispa:

-Qamkunaqa quwi hina mirachkankichik, ñuqamanqa sara, rihu lawata puncha punchaw mikuchiwachkankichik, pachaytapas mana rantinkichikchu nispa.

Chaysi mamanqa waqapakuspa niq:

-Piraq kay wawayman imatapas nimun nispa.

Warmaqa chay umayuqllas wiñarqun, yachay wasipi yachaytapas sasa sasatas tukusqa.

Chaynas watapa risqanpi chay warmaqa musuyarqusqaña hinaspa churiyapakurqusqa achka warmipi, hinaspas churisapa rikurirquspa chayraq maman kamisqanta pisakusqa, amawtanpa mana allin umachasqanmanta yuyarin hinaspa maman waqachisqanmanta ñakakusqa, hinaspas chayraq imaynam kay kawsay pacha kasqanta yachasqa.

Yachachikuy: Kay pachapiqa ima ruwaypas kutiqllam, chaymi mana pitapas pinqanachu, qipa punchawtam kikinchiman utaq ayllunchikman kutirqamunman. Chaymi kay rimaypas kan: "Ama Hanaq pachaman tuqaychu uyallaykimanmi kutimunqa"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Pikunataq chay ayllupi yacharqaku?

……
……
……

2.- ¿Chay ayllupi imakunatataq ruraqku?

……
……
……
……

3.- ¿Uña Warma imatataq yachay wasipi yacharqamurqa?

……
……
……

4.- ¿Imaynanpitaq chay sullka Warma churisapa rikurirqurqa?

……
……
……

WARMACHAMANTAWAN CHULIMANTA

Hatun ñan waqtanpis huk ayllu tiyasqa, paykunapas achkallaña chawran kakusqa, chaysi chay kawrakunaqa mana michisqa sapallanku purikamuqku qaqaman maqaykuptinku. Chay watas atuq rikurirqamusqa hinaspas kawrataqa mirmarqachimun, Chayna atuq tukuptinsi wasiyuqqa uña allquchata manaraq ñawin tuqyachkaptin chulipaq aparqamusqa, hinaspas wawan millaq kawrata ñuñuchispa uywaqku, kawraqa chayna sapa punchaw ñuñuchichkaptinkus allquta wawachakurqun, hinaspas kawra kikillanñas allquta waqaspa pusaykachaq, chaysi chay allquchaqa chuli qispirqusqa, hinaspas kawrakunawan sapa punchaw purikamuq.

Chaysi, Ichaqa achikyaykuyta, tutaykuytas hatun ñanta kallpa kallpaylla kawrata qaykumuna kaq, chay ñantas carro urayman hanayman kallpakachaq hinaptinsi, chuliqa carro qatiyta yachakurusqa.

Chaysi huk punchaw wasiyuqqa warmanta kawran qatinapaq kamachisqa, kaynata nispa.

-Kallpa kallpaylla kay kawranchikta qatirquy, ñantaqa utqaymanmi qatinki, yanqataq carro chulita sarurquptin nispa.

Chaysi warmachaqa kawrata kanchanmanta qarquramuspa qatin, manaraq ñanman chayachkaspas warma masinwan tuparqun hinaspas kawra qatisqanta qunqaykuspa, kuchuchipi pukllayta qallaykusqa, chaykamas kawrakunaqa chulintin ñanman chayarqusqa, chayna pukllachkaptinkus hatun carro qispirqamusqa, hinatinsi chuliqa carrota musyarqamuspa kallpaylla qatiyta qallaykusqa, chayna qatichkaspas rumipi mitkakurquspa carropa chankanman pawarkurusqa, hinaptinsi chulitaqa carro umapi sarurqusqa, chaysi warmaqa qaparispa kallpaykun, chayarquptinsi chuliqa yawarta aqtuspa wañuchkasqaña, chaysi warmaqa mana ima ruwaytapas atinchu hinaspas marqakuykuspa ñan chawpipi waqakusqa.

Chaymantas warmaqa mamaychá maqawanqa maytataq risaq nispas waqapakusqa, chaymantas yuyarirqusqa maman awkillunmanta willasqanta, hinaspas mana riqsisqan ñannintakama awkillunpaman ripukun, manchakuywansi chun niq qatakunata rin, manas imapas kanchu pichinkullañas takipayan, chaysi inti siqaykuytaña awkillunpamanqa waqastin chayarqusqa. Chaysi awkilluqa kusisqa warmata chaskiykun, chaymanta pachas chay warmachaqa mana wasinman kutimusqachu.

“Imapas ruwasqanchipim umanchiqa kanan, chayta usyaspañanm huqtaqa ruwana”

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imaynatataq chulita uywanku?

……
……
……

2.- ¿Imaynanpitaq chuli wañurqurqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imapitaq chuli wañururqa?

……
……
……

4.- ¿Maymantaq Warma ripukurqa, imanasqa?

……
……
……

SAQRAMANTAWAN QAMPIQ WARMIMANTA

Takyasqa warmis latachkaq wawayuq kasqa, chay wawantas llumpayta kuyaq, manas waqaykunantapas munaqchu hinaspas qipillanpi uywaq, chaynata uywachkaptinsi wawaqa mancharikuspa unquyta qallaykusqa, hinaspas aswanyarquspa manaña mikuytapas munasqachu, qawaylla qawakusqa. Chaysi warmiqa waqapakuspa waytata, kañata qayapachimunanpaq allichakusqa.

Chaysi inti siqaykuyta mayu patanpi qayapumunanpaq risqa, chayarquspa kukanta akun, hinaspas animakun kañantapas, chaynaykuspas kamas mayu patanpi qimchiykuspa qayapuyta qallaykun, chay qayapuchkaptinsi rumiwan chanqarqamun, chaysi qunqaymanta qawarikuykuptin, huk warma wawanpa ayrinpi tususpa, tususpa kañanta tallichkasqa. Qayapusqanta saqispas rumiwan qatin imapaqmi chay kañayta tallinki, kunanmi ichaqa taytaykiman willasaq nispa, hinas warmaqa tususpan kichka qawankunaman siqarquspas chaymanta turiyamun, chaysi warmiqa rumiwan mayun wichayta qatin, chaynallas warmaqa turiyan, turiyan pusasqa chunniq qaqa kuchuman, chayna qatichkaptinsi qispikaykamusqa achka, achka puka pachayuq runakuna, chayta qawarispas warmiqa wasinman kutirikamun.

Chaysi manaña sirniyuq wasinman chayarqamusqa hinaspas yanuykuyta qallaykusqa, chay mankanmansi kamarqusqa tukuy ima kawsayta hina qarantinta, kachita, azukar imatas yanukuyninman chaqrunpi winarun. Chaymantaqa qayaykachakuytañas qallaykun. Wak runa qawamuchkan, paymi kañayta tallipuwan nispa. Manas ayllunqa chay runataqa rikunchu, chay unquqpaqa chay runas pirqa qawanpi, wasi qawaNpi tusuchkan. Chayna kaptinsi ayllunkuna waqrawan, chukchawan qumpusqaku, chayñas warmiqa puñurqun, chayñas ayllunkuna Hampiqta pusamuspa, hampichiptinkus, allinyasqa.

Yachachikuy: "Mana Hampiyta yachaspaqa manas ruranachu, mana allinta rawaptinchis kikinchiman tikraparuwachwan"

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Imawantaq warmacha unqurqa?

……
……
……

2.- ¿Imaynatataq maman wawanta qanpiyta munarqa?

……
……
……
……

3.- ¿Pitaq chay rumiwan warmita chamqarqurqa?

……
……
……

4.- ¿Imanasqataq chay warmi qayaykachakurqa?

……
……
……

MINKAPI LAYQAKUYMANTA

Achkallaña takyasqa runakunas papa tikray minkaman risqaku, chaypaqsi papayuq allinin qaytaqta runata ñawpananpaq churananpaq maskasqa, chay llamkay ñawpaqqa riqsisqallas chay llaqtapiqa kasqa.

Chaysi chay llamkachikuq runaqa chayamusqankuman hina kukata, aqata aypukamun, allinta akuykuspas chay ñanpaq runaqa sayarinña akusqanmanta hinaspas llapallan chaypi kaqkunaman wachuta yupaykamun, hinaspas supaychata llamkayta qallaykun, manas mayhinpas qaypayta atinchu, llapallankus akukamalla iskay kimsa suyuyuq qiparunku. Akumanta sayariykuspapas chaynallas suyuparqamun, manas wakiqniniqa qaypayta atinchu, aswansi qatisqankupi allquy allquyta pisiparqunku.

Chayta qawarispas huknin yachayniyuq runa ispakuq riq hinalla, aya llinku allpata aparqamuspa, chay ñawpaq runapa wachunman maqchiykun, chay allpaman chayaruspas runaqa pisipayta qallaykun, chaki ankunsi kulluyayta qallaykun, paymantaqa hikutakuchkansi manasá llamkasqanqa rikurinchu, chaynanankamas wakiqpas haypachkankuña, inti wichiy pachamanqa lliwñas hayparqunku.

Chay hayparqachikuspas runaqa waqtanpi llamkaqman kutiriykamun hinaspa nin.

-Qanmi kayta layqamuwanki; qari kaspaqa ama chaynakuspallayá, nispas takapi qapirqamun, chaymansi llapallanku sayarimunku hinaspas mana huchayuqkunataña qanmi, qanmi ninakuspa maqanakurusqaku.

Chayna piñakuypis chay minkaqa tukurqun, chaysi minkaman rispaqa waqtaykipi llamkaqta sumaqta riqsinayki mana layqasunaykipaq.

Willakuy ñawichasqaykiman hina, kay Tapukuykunata kutichiy

1.- ¿Chay llankaypi ñawpaq runa imaynataq kanan?

……
……
……

2.- ¿Chay ñawpaq runa akukama imaynatataq llamkarqa?

……
……
……
……

3.- ¿Imaynampitaq chay ñawpaq runata qayparquraku?

……
……
……

4.- ¿Imapitaq chay minka tukurqa?

……
……
……

GLOSARIO DE TÉRMINOS

Waqta: costado

Anyay: Orientar

Aswan: Peor

Awkillu: Abuelo

Chaqru: desorden

Chuli: Perro pastor

Chunniq: deshabitado

Chutachkanki : estas jalando

Hikutan: exigir

Illan: Angel

Kallpay: corre

Kanchan: corral de animales

Llumpay: Bastante

Lluqsiy: salir

Mana allin: espíritu malo

Mapus:

Mawla: engañar, traicionar

Millaq: orrible, feo

Mirma: desminuir

Mitkakurun: Tropesar

Ñakay: que no sea bendecido

Paqpa: cabuya

Pipas: nadie

Piqay: reventar con los pulgares

Piqpi : pájaro pequeño

Piqpimanta: pájaro pequeño que canta en las noches al sentir movimiento

Pusi:

Qallata, akakllu: ave carpintero de la sierra

Qaplla: alaracoso

Qapllakuy: retar

Qata: ladera

Qatatay: arrastrar

Qispiy: subir

Qumpu: Humear

Quqaw: Refregerio

Rasmi: amanacer

Riq: iva, ir

Sallqa: puna, cordellera

Samay: descanzar

Sanpa: liviano, sin peso

Saqra: Diablo

Saykusqa: cansado

Siña: Señal, aviso

Sipsi: animales apiñados en movimiento.

Siqay: subir

Sirnin:

Sumkapi: una forma de silbar con las dos manos.

Supay: diablo

Tallma : Chakmear tierra

Tallmay: pisar en forma menuda, remover la tierra

Taqi: Corral hecho de lastrojo de trigo para almacenar productos

Tipay: punsar

Uchiti: travieso

Uliy: plastico

Usuq: tacaño, ábaro,

Wanlla: fruto más grande

Wapu, qali : vigoroso

Wayqa: costal

Wiru: Caña de maíz

Wita: retardado

Yanasa: amiga

Yanasa: Amigo

Yaykumuy: Entra

Yuyay: conciencia

Saberes Ancestrales y Valores Andinos en Nuestros Cuentos

Este libro diseñado para los estudiantes peruanos, presenta cuentos en quechua que contribuyen a fortalecer el hábito de lectura y preguntas para mejorar la comprensión lectora. Además, cuenta con un glosario de los términos empleados en quechua , facilitando el entendimiento correcto de las lecturas.

Nilo Coras - Zenaida Bendezú